

The Influence of Shiite Extremists' Views on Three Ta'zieh Texts: Imam Ali's Character as a Case Study

Farhad Bordbari*

Seyed Reza Hosseini**

Mohammad Hossein Naserbakht***

Sedighe Pourmokhtar****

Abstract

In recent decades, scholars of Ta'zieh have examined Shabih'khani and its texts from their own perspectives. They have consistently acknowledged the influence of literature, mythology and Iranian folk culture on their formation either before or after Islam. Accepting this matter, this paper explores the thoughts that Shabih'khani scriptwriters have directly or indirectly adopted. The study explores what influence the beliefs and ideas of Shiite Ghulat (extremists) had on the scriptwriters of Shabih'khani performances. In doing so, the study examines the influence of Shiite extremists' beliefs and ideas on three Shabih'khani scripts about Imam Ali: *The Assembly of the Kaaba-Born*, *The Corner of the Chivalrous Butcher* and *The Assembly of Binding the Demon's Thumb*. The Shiite extremist were early Islamic figures who attributed divinity or prophethood to Imam Ali and his descendants. In addition to fabricating false narratives about the Prophet's Household, they excessively exaggerated their descriptions. The Shiite Imams repeatedly condemned and rejected the beliefs of this group. Exaggeration and overstatement in depicting Shiite Imams are evident in most Shabih'khani texts, particularly in the versions analyzed in this study. This research holds a descriptive-analytical approach. The findings are categorized into five main characteristics: unsubstantiated narratives, extraordinary events and miracles, divinity, celestial angel, and mythical beings.

*Ph.D. Student in Art Research, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. fbordbari56@gmail.com

** Associate Professor of Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Rz.hosseini@shahed.ac.ir

*** Associate Professor of Art, Faculty of Cinema and Theater, Tehran University of Arts, Tehran, Iran. bakhtbs@gmail.com

**** Assistant Professor of Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. s.pourmokhtar@shahed.ac.ir

How to cite article:

Bordbari, F., Hosseini, S.R., Naserbakht, M.H., & Pourmokhtar, S. (2025). The Influence of Shiite Extremists' Views on Three Ta'zieh Texts: Imam Ali's Character as a Case Study. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 43-66. doi: 10.22077/jerl.2025.8706.1184

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Shabih'khani (Ta'zieh), Shiite Sects, Shiite Extremists (Ghulat), Folk Culture.

1. Introduction

The existing research suggests that the influence of ancient Iranian literature and culture before and after Islam is evident in this type of performance (Ta'zieh). However, there has been no consensus concerning the sources that were available to, and utilized by, these copyists. It seems that the beliefs of the early Shi'i extremists, who left no written works and whose works received little attention from researchers, had a considerable influence on the authors of Ta'zieh texts. Based on the opinions of some scholars of religion, a portion of the beliefs and ideas of the Shia scholars in later centuries entered Sufi orders. They managed to influence popular culture, literature and some historical accounts. Based on this framework, this paper examines ideas that the manuscript writers have used either directly or indirectly, or by which they have been influenced. The study also explores the impact of Shiite extremists' views on the authors of Shabih'khani texts. Also, it traces whether their views back to the early Islamic centuries and examines how these ideas influenced the formation of Shabih'khani texts. This study emphasizes the origins of Shiite extremists' ideas in the early Islamic period and their role in shaping Shabih'khani literature.

2. Methodology

The present study is applied in terms of its objective and, based on its nature and method, is descriptive-analytical. Data collection is library-based, utilizing reputable books, articles, and published Ta'zieh manuscripts from within the country. Three Shabih'khani scripts about Imam Ali (AS), including *The Assembly of the Kaaba-Born*, *The Corner of the Chivalrous Butcher* and *The Assembly of Binding the Demon's Thumb* are examined in this research. The Shiite extremists, were early Islamic figures who attributed divinity or prophethood to Imam Ali and his descendants. In addition to fabricating false narratives about the Prophet's Household, they excessively exaggerated their descriptions. Belief in the divinity and prophethood of Shiite Imams, and exaggerated descriptions, as well as making up stories and unrealistic miracles about them, can be considered common beliefs among these sects. The Shia Imams, in addition to expressing their disdain for these groups, refuted their beliefs and repeatedly warned about their deviation from Islam.

3. Analysis and Discussion

The analysis of three Shabih'khani texts with the Shiite extremists' ideas suggested the following results. Unsubstantiated narrations include the story of Abu Talib going out and meeting a worshiper in *The Assembly of the Kaaba-Born*, the story of the young noble butcher *The Corner of the Chivalrous Butcher* as well as the story of Imam Ali (AS) binding the demon's hands *The Assembly of Binding the Demon's Thumb*. Extraordinary events and miracles include the following: In *The Assembly of the Kaaba-Born*, miracles such as foretelling the future, producing heavenly fruits, planting heavenly trees, midwives from paradise, conversations with the parents and the Prophet after birth, and raising the dead are described. In *The Corner of the Chivalrous Butcher*, Imam Ali demonstrates knowledge

of the unseen and performs the miracle of healing the butcher's hand. In *The Assembly of Binding the Demon's Thumb*, it is claimed that Imam Ali lived around 3000 years before Prophet Adam, and that he not only struck the demon but also bound its hands, an act that all divine prophets attempted but only Imam Ali could accomplish. Divinity: In *The Assembly of the Kaaba-Born*, a conversation takes place between the worshiper and Abu Talib, followed by the manuscript author's exaggerated praise of Imam Ali. In *The Corner of the Chivalrous Butcher*, verses resembling Imam Ali are recited at the bedside of the young butcher at the end of the scene. In *The Assembly of Binding the Demon's Thumb*, the performers, playing the demon, the Prophet, and Imam Ali, make statements that approach divinity, emphasizing Imam Ali's unique spiritual status.

4. Conclusion

In most Shabih'khani performances, especially in those analyzed in this paper, there are narrations that, according to credible historical sources of Shiism such as Sheikh Mufid's *Al-Irshad* by and other references, have no historical basis. These narrations are considered fictitious and do not correspond to actual events in Islamic history. These are also the reasons for the clergy's opposition to Ta'zieh as they failed to present evidence. Scholars of Ta'zieh, recognizing that Ta'zieh performances differ from recorded history, trace the sources of these stories to literature, folk culture, and other historical chronicles like *Rowzat al-Shuhada*, which have influenced the versions we have today. This paper argues that the origin of some of these types of narrations is in the early centuries of Islam, which could be linked to Shiite extremists' views. By examining the three tests, they were categorized into unsubstantiated narrations, extraordinary events and miracles, divinity, heavenly angels and legendary creatures. By citing examples from the assemblies, the research identified unsubstantiated and exaggerated events and miracles, which revealed the influence of the ideas and beliefs of the Shiite extremists in these manuscripts.

بررسی تأثیر اندیشه‌های غلات شیعه بر سه نسخه از متون شبیه‌خوانی با تمرکز بر شخصیت محوری حضرت علی (ع)

فرهاد بردباری*

سید رضا حسینی**

محمد حسین ناصر بخت***

صدیقه پورمختار****

چکیده

در دوران معاصر و به‌خصوص چند دهه اخیر، محققان تعزیه از زاویه دید خود شبیه‌خوانی و نسخ آن را بررسی و تحلیل نموده‌اند و بارها به تأثیر ادبیات، اسطوره‌ها و فرهنگ عامه ایران، چه قبل و چه بعد از اسلام در آن اذعان داشته‌اند. پژوهشگران این مقاله ضمن توجه به این موضوع و با هدف شناخت تفکرانی که نسخه‌نویسان شبیه‌نامه‌ها چه به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم از آنها استفاده نموده‌اند، با طرح این پرسش که اندیشه‌ها و عقاید غلات شیعه چه تأثیری بر نسخه‌نویسان مجالس شبیه‌خوانی داشته است، به بررسی تأثیر اندیشه‌های غلات شیعه بر سه نسخه از متون شبیه‌خوانی (مجلس مولود کعبه، گوشه جوانمرد قصاب، مجلس شست بستن دیو) با محوریت حضرت علی (ع) پرداخته‌اند. غالیان یا غلات شیعه در قرون نخستین اسلامی افرادی بودند که به امام علی (ع) و فرزندان، نسبت خدایی یا نبوت می‌دادند و علاوه بر ساختن روایات غیرواقعی و دروغین درباره اهل بیت پیامبر (ص)، در توصیف آنان افراط می‌کردند. امامان شیعه بارها علاوه بر اظهار تنفر از آنان به رد عقاید این گروه‌ها پرداختند. غلو و زیاده‌روی در وصف شبیه‌های امامان شیعه در بیشتر نسخه‌های شبیه‌خوانی و به‌خصوص در نسخه‌های مورد مطالعه، مشهود است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی است و یافته‌های نویسندگان در پنج شاخصه اصلی روایت‌های غیرمستند، اتفاقات و معجزات خارق‌العاده، الوهیت، فرشتگان آسمانی و موجودات افسانه‌ای بیان می‌شود. **کلیدواژه‌ها:** شبیه‌خوانی (تعزیه)، فرقه‌های تشیع، غلات شیعه، فرهنگ عامه.

*fbordbari56@gmail.com

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Rz.hosseini@shahed.ac.ir

** دانشیار گروه هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

bakhtbs@gmail.com

*** دانشیار گروه هنر، دانشکده سینما و تئاتر، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.

s.pourmokhtar@shahed.ac.ir

**** استادیار گروه هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷

۱. مقدمه

حسن عمید در فرهنگ فارسی خود تعزیه را به معنای «تسلی دادن، تسلیت گفتن، مصیبت‌دیده را صبر و شکیبایی دادن، دلجویی کردن و سرسلا متی گفتن» می‌داند (عمید، ۱۳۸۶: «تعزیه»). تعزیه رفتاری آیینی-نمایشی است که با ساخت و پرداختی تاریخی-دینی ریشه در سنت‌ها و مناسک آیینی کهن ایرانی دارد که مایه از اسطوره‌ها و داستان‌های ایرانی گرفته است (بلوکباشی، ۱۳۹۰: ۱۴۶). یکی از مهم‌ترین کاربردهای شبیه‌خوانی که باعث زنده نگاه داشتن این هنر نمایشی شده است، زنده نگه داشتن حادثه عاشورا و تأثیر شگفت‌آور آن بر عامه مردم بود. از منظر بعضی از محققان و همچنین گزارش‌های سیاحان و مسافران اروپایی چون کارستن نیبور، ساموئل هملین و ویلیام فرانکلین که در سفرنامه‌های خود به برگزاری مراسم تعزیه اشاره کرده‌اند، می‌توان شروع شبیه‌خوانی را از دوران زندیه دانست؛ هرچند برخی از پژوهشگران بنا بر یافته‌های اخیر شروع شبیه‌خوانی را از اواخر صفویه می‌دانند.

بنا به اعتقاد و آثار مکتوب اندیشمندان نمایش یا صاحب‌نظران برجسته حوزه ادبیات و فرهنگ عامه، تأثیر ادبیات، شعر و فرهنگ کهن ایران زمین در قبل و بعد از اسلام بر این گونه نمایشی آشکار و هویداست و نمی‌توان در آن تردیدی داشت، اما همیشه درباره منابع مورد استفاده و در دسترس این نسخه‌نویسان، در میان اهل فن اختلاف نظر وجود داشته است؛ به عنوان مثال بعضی از پژوهشگران، از مقاتلی چون *روضه‌الشهدا* کاشفی، *طوفان‌البکای جوهری* یا مقاتل منظومی چون *مشهد‌الشهدای* ندایی یزدی و فرهنگ *خداپرستی محرم یزدی* یا حماسه‌های مذهبی چون *خاوران‌نامه* ابن حسام خوسفی و یا مرثیه‌های شاعران شیعی چون محتشم کاشانی نام برده و آنها را از منابع مهم و قابل توجه نسخ تعزیه دانسته‌اند، هرچند از تأثیر ادبیات کهن ایران و اشعار شاعرانی چون فردوسی، نظامی، سعدی و همچنین از داستان‌های منشور و افسانه‌های عامیانه‌ای چون ابومسلم نامه، سمک عیار و... که متون مناسبی برای الهامات نمایشی نسخه‌نویسان بوده‌اند، نیز غافل نبوده‌اند. عنایت‌الله شهیدی در کتاب *تعزیه و تعزیه‌خوانی در تهران از آغاز تا پایان دوره قاجار*، علی بلوکباشی در کتاب *تعزیه‌خوانی حدیث قدسی مصایب در نمایش آیینی*، احسان یارشاطر در مقاله «تعزیه و آیین‌های سوگواری در ایران قبل از اسلام»، حسین اسماعیلی در مقدمه کتاب *تشنه در میقاتگه و محمدحسین ناصر بخت در کتاب ادبیات ایران و آیین شبیه‌خوانی از این دسته‌اند*.

با توجه به نظرات و آثار پژوهشگران این حوزه که تأثیر ادبیات، شعر و فرهنگ کهن ایران زمین، چه قبل و چه بعد از اسلام را بر این گونه نمایشی آشکار و هویدا نموده‌اند، آیا منابع و اندیشه‌های دیگری نیز وجود دارد که نسخه‌نویسان شبیه‌نامه‌ها چه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر آنها بوده و برای نوشتن متون خود به آنها نظر داشته‌اند؟ به نظر می‌رسد اندیشه‌ها و عقاید غالیان تشیع در قرن‌های اول، دوم و سوم هجری که

حتی آثار مکتوبی نیز از خود بر جا نگذاشته‌اند و کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است، تأثیری بسزا بر نویسندگان متون تعزیه داشته است. آشنایی ما با غلات شیعه بیشتر از طریق منابع تاریخی و کتب فرق است که در آنها به این فرقه‌ها اشاره شده و درباره آنها توضیحاتی داده‌اند. بعضی از اعتقادات و اندیشه‌های غلات شیعه در قرون بعد و بنا بر اعتقاد عده‌ای از محققان دینی وارد فرقه‌های تصوف شده و از این طریق در فرهنگ ادبیات عامیانه و بعضی از مقاتل اثرگذاری داشته است. کتاب *روضه‌الشهدا* در قرن دهم هجری نوشته حسین واعظ کاشفی که نویسنده آن گرایش‌های صوفیانه دارد، نمونه‌ای از این آثار است. بنا بر باور محققان این کتاب و بعضی دیگر از مقاتل و کتب دیگر، من‌ابعی فارسی و در دسترس نسخه‌نویسان بوده است و آنها برای نوشتن شبیه‌نامه‌های خود از این مأخذ استفاده می‌کردند. به‌طور خلاصه می‌توان گفت غلات یا غالیان شیعه افرادی بودند که برای امام علی (ع) و فرزندان او مراتبی چون الوهیت و پیامبری قائل بودند و گاه حتی جایگاه ائمه را بیش از پیامبران الهی می‌دانستند و در توصیف اهل بیت پیامبر (ع) افراط می‌کردند. بر همین مبنا نویسندگان در این مقاله با هدف مشخص نمودن بخشی از اندیشه‌ها و تفکراتی که نسخه‌نویسان شبیه‌نامه‌ها چه به‌صورت مستقیم و یا غیرمستقیم از آنها استفاده کرده یا تأثیر گرفته‌اند و با طرح این سؤال که اندیشه‌ها و عقاید غلات شیعه چه تأثیری بر نسخه‌نویسان مجالس داشته است و با توجه به پژوهش‌ها و نظریات اساتید این حوزه، به تفکرات و اندیشه‌های غلات شیعه در قرون نخستین اسلامی باز می‌گردند و تأثیر اندیشه‌های این فرقه‌ها را در شکل‌گیری متون و نسخه‌های شبیه‌خوانی بررسی می‌کنند. مهم‌ترین دستاورد این مقاله را می‌توان تأثیرپذیری نسخه‌نویسان شبیه‌خوانی از تاریخ اسلام و اندیشه‌ها و باورهای غلات شیعه به‌ویژه فرقه‌های اسلامی دانست. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و روش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها نیز کتابخانه‌ای و اسنادی است که از کتب و مقالات معتبر و نسخه‌های چاپ‌شده شبیه‌خوانی در کشور بهره برده است. پژوهشگران در این مقاله نسخه‌های مورد پژوهش خود را از میان تعزیه‌نامه‌های چاپ‌شده در کتاب‌ها و مجلات انتخاب کرده‌اند که در آن حضرت علی (ع) دارای نقشی محوری است. جابر عناصری نسخه‌هایی چون مجلس مولود کعبه و گوشه جوانمرد قصاب را (بعد از جمع‌آوری از تعزیه‌خوانان قدیمی) در کتابی با عنوان *گلواژه‌های عزرا بر گلبرگ‌های رثا* برای اولین بار در سال ۱۳۷۹ به چاپ رساند. همچنین محمدحسین ناصر بخت مجلس شست بستن دیو را نخستین بار در شماره ۱۸ و ۱۹ فصلنامه تناثر به چاپ رساند که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

عنایت‌الله شهیدی (۱۳۸۰) عقیده دارد اولین کسی که تعریف و توصیفی جامع از تعزیه ارائه کرد، محمدجعفر محجوب است و بعد از او برخی از نویسندگان در کتاب‌ها و مقالات خود همان تعریف و توصیف محجوب را عیناً یا با اندکی تغییر و تصرف در کلمات و جملات

آورده‌اند. محجوب (۱۳۴۶) معنی لغوی تعزیه را با معنی اصطلاحی آن متفاوت می‌داند. از منظر او تعزیه در لغت به معنی سوگواری و عزاداری و در اصطلاح نوعی نمایش مذهبی با آداب، رسوم و سنت‌های خاص است و به خلاف معنی لغوی آن غم‌انگیز بودن را نمی‌توان شرط حتمی برای آن دانست. شاهرخ مسکوب (۱۳۵۰) در کتاب سوگ سیاوش معتقد است که مردی اساطیری جایگاه خود را به مردی تاریخی می‌دهد تا پس از زمانی این مرد نیز در مرز مبهم اسطوره و تاریخ، جای گیرد. به باور او سیاوش الهی جای خود را به حسین بن علی شهید کربلا می‌دهد و تعزیه، جای سوگ سیاوش را می‌گیرد. احسان یارشاطر (۱۳۸۹) در مقاله «تعزیه و آیین‌های سوگواری در ایران قبل از اسلام» با موضوع پیشینه مراسم سوگواری در ایران با مسکوب هم‌عقیده است. یارشاطر مراسم سوگواری در ایران قبل از اسلام را دارای پیشینه‌ای روشن دانسته و سوگ سیاوش را از نظر شالوده‌های آیینی، تخیلی و عاطفی به تعزیه امام حسین (ع) بسیار شبیه می‌داند. بهرام بیضایی (۱۳۹۰) نیز با پژوهش‌های خود به این نتیجه می‌رسد که تعزیه تنها نشان‌دهنده یک قصه مذهبی ساده نیست بلکه محور اصلی این نمایش، جنگ خیر با شر یا حق و ناحق و ایستادگی به دلیل اعتقاد به عدالت آسمانی است. قهرمانان نمایش، نابودی را بر زندگی در زیر سلطه غاصبان و جابران ترجیح می‌دهند. حسین اسماعیلی (۱۳۸۹) در مورد شکل‌گیری تعزیه بر این باور است که رویداد تاریخی و واقعی با عناصر برگرفته از باورهای مردمی و اعتقادات دینی که برآمده از اسلام و دیگر عناصر فرهنگ سامی، داستان‌ها و فولکلور مردمان منطقه است درهم آمیخته و در چارچوب دنیای جادویی و رمزآمیز نمایش که برای خیال‌انگیزی مرزی قائل نیست، در قالب روایتی تازه جان می‌گیرد. محمدحسین ناصرخت (۱۳۹۶) شخصیت‌های اساطیری و پهلوانان منظومه یادگار زیران را با شبیه‌های تعزیه‌های شهادت مقایسه کرد. او (۱۳۸۶) در دیگر کتاب خود از دو منبع مهم برای شکل‌گیری شبیه‌خوانی نام می‌برد. منبع اول مقتل‌ها و روایات مذهبی، که با نوشته شدن کتاب *روضه الشهداء* توسط واعظ کاشفی سبزواری، موضوعات و قصص مورد احتیاج آن را انسجام بخشیده و دیگری دسته‌های عزاداری که شبیه‌های اولیه آن، همچون حمل نعش و گهواره علی‌اصغر و حجله قاسم (ع)، به تدریج به بازسازی صحنه‌های ابتدایی واقعه گردیده و در گسترش این مراسم آرام‌آرام از دل آن نمایش‌های کوچک مستقلی بیرون آمده و تکامل یافته است. داوود فتحعلی بیگی (۱۳۸۶) در پژوهش خود بیان می‌دارد که کتاب *روضه الشهداء* مقتلی با سبک داستان‌گونه است که به دلیل جاذبه‌هایش مورد توجه راویان و گویندگان واقعه کربلا قرار گرفته و اهمیت و نقش این اثر چندان است که به قلمرو شبیه‌خوانی (تعزیه) نیز راه یافته و منبع و مأخذ برخی قصص تعزیه شده است. اردشیر صالح‌پور (۱۳۸۶) نیز در مقاله خود نسخه‌های تعزیه را دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد دانسته و عقیده دارد که نسخ تعزیه در عین اشتراکات مضمون و موضوع با هم تفاوت‌های زیادی دارند. نعمت‌الله صفری فروشانی (۱۳۷۸) در کتاب پژوهشی خود *غالبان، کاوشی در جریان‌ها و برآیندها* به

معرفی کاملی از غالیان تشیع در طول تاریخ می‌پردازد. او علاوه بر بررسی جریان غلات در تاریخ اسلام، به معرفی فرقه‌ها و اندیشه‌های آنان پرداخته و چگونگی موضع‌گیری امامان شیعه را در برابر آنان توضیح می‌دهد و در نهایت تأثیرات غلات را بر تاریخ تشیع و سیمای امامان شیعه بسیار مخرب ارزیابی می‌نماید. اسکندر اسکندری (۱۳۷۴) نیز علاوه بر بررسی اجمالی اوضاع اجتماعی، سیاسی و اعتقادی از قرن اول هجری تا ابتدای غیبت کبری و بررسی عقاید فرق غالیه، به تأثیر اندیشه غالیگری در فرق دیگر پس از غیبت کبری تا عصر حاضر می‌پردازد و فرقه‌های اهل حق، بابیه، بکتاشیه، بهائیه و غیره را از فرقه‌هایی می‌داند که تحت تأثیر این اندیشه‌ها و تفکرات غلات هستند. پرویزی و همکاران (۱۳۹۸) عقیده دارند روایات غلوآمیزی در دو کتاب تفسیری عیاشی و قمی درباره امامان (ع) وارد شده است مانند اعتقاد به الوهیت و ربوبیت امامان (ع) و همچنین خلقت غیرعادی آنان؛ برخی از این تأویلات قابل قبول نیستند و اسناد ضعیف دارند و از طرفی با معانی و سیاق آیات انطباق ندارد. رسول جعفریان (۱۳۹۰) در مقاله خود بیان می‌دارد که غالیان در زمان حضرت علی (ع) حضور نداشته‌اند و اینکه امام علی (ع) آنها را در آتش سوزانده خبری مشهور، اما بی‌اصل و فاقد سند است و می‌توان حضور غالیان را بعد از حادثه کربلا دانست. شایان ذکر است پژوهشی که به‌طور کامل به تأثیر اندیشه‌ها و تفکرات غلات شیعه بر نسخه‌نویسان شبیه‌خوانی پرداخته باشد، مشاهده نشد.

۲-۱. معنای غلو و زیاده‌روی در قرآن، احادیث و دیگر منابع

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «ای اهل کتاب در دین خود غلو و زیاده‌روی نکنید» (قرآن، مائده: ۷۷). راغب اصفهانی در کتاب *المفردات فی غریب القرآن* درباره معنای کلمه غلو عقیده دارد که غلو بر وزن فعول، مصدر فعل غلی یغلو به معنای افراط، ارتفاع، بالا رفتن و تجاوز از حد معرفی شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۳۶۵) در برخی دیگر از کتب لغت، عقیده بر این است که «کلمه غلو در جایی به کار برده می‌شود که تجاوز از حد، همراه با افراط باشد» (ابن منظور، ۱۴۱۰ق: ۱۱۳). نویسنده کتاب *غلو: حقیقت و اقسام آن* نیز غلو را به معنای از حد گذشتن چه در عقاید دینی و یا غیر آن می‌داند (حیدری، ۱۳۹۱). ماده غلو به معنای تجاوز به حق است، منتهی اگر در مورد تجاوز به مقام و منزلت کسی باشد غلو گفته می‌شود. در اصطلاح منظور از غلو در نبی (ص) و ائمه (ع) به معنای اعطا و مقام الوهیت^۱، به آنان یا شراکت ایشان در معبودیت، خلق، رزق و... با خداوند است، به‌طوری‌که موجب انکار ضروری دین گردد (اسفندیاری، ۱۳۷۴: ۱۶ و ۱۷). حضرت محمد (ص)، حضرت علی (ع) و دیگر امامان شیعه بارها و بارها درباره اعتدال و میانه‌روی در دین و دوستی و محبت به اهل بیت احادیثی نقل کرده و غلو و زیاده‌روی را تبیین نموده‌اند؛ به‌عنوان نمونه حضرت محمد (ص) در *وسائل الشیعه* حر عاملی و در *مسند احمد* اهل سنت درباره خود و خاندانش چنین می‌فرماید: «دو گروه از امت من،

نصیبی از اسلام ندارند. یکی کسانی که با اهل بیت من علم جنگ برافرازند و دیگری، گروهی که در دین از حد تجاوز کنند و بیرون روند» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ۴۲۶). «پرهیزید از غلو و زیاده‌روی در دین خود؛ زیرا آنان که قبل از شما بودند به علت غلو در دین خود نابود شدند» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۱: ۳۴۷). همچنین امام علی (ع) نیز در منابع مختلف در مورد خود و اهل بیتش چنین می‌فرماید: «از غلو و زیاده‌روی درباره‌ی ما اهل بیت پرهیزید» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۸۳: ۳۲۴)، «دو تن به خاطر من تباه شدند: دوستی که اندازه نگاه نداشت و دشمنی که بغض من را در دل کاشت» (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۸: ۳۸۱) اصول کافی نیز از امام باقر (ع) در سفارش به یاران خود چنین نقل می‌نماید: «چون پستی در میانه باشید که از حد درگذرانده به شما بازگردد و وامانده به شما ملحق شود» (کلینی، ۱۳۶۵: ۷۵).

۱-۳. غلات شیعه

غالیان یا غلات شیعه در قرون نخستین اسلامی (اول، دوم و سوم هجری) افرادی بودند که به امام علی (ع) و فرزندان، نسبت خدایی یا نبوت می‌دادند و علاوه بر ساختن روایات غیرواقعی و دروغین در مورد اهل بیت پیامبر (ص) در توصیف آنان افراط می‌کردند. صفری فروشانی در کتاب *غالیان، کاوشی در جریان‌ها و برآیندها* فرقه‌های غلات را به دو دسته تقسیم می‌نماید: دسته نخست فرقه‌هایی هستند که به نام مؤسس و رئیس خود معروف شده‌اند: فرقه‌های سبائیه منسوب به عبدالله بن سبا، مختاریه منسوب به مختار ثقفی و... . تعداد این فرقه‌ها تا زمان غیبت صغری به سی و چهار فرقه می‌رسد. این محقق دسته دوم را فرقه‌هایی می‌نامد که با عنوان‌های خود مطرح شده‌اند و این عناوین اشاره به بعضی از عقاید آنها دارد، مانند تناسخیه^۲ (قائلان به تناسخ)، حلویه^۳ (قائلان به حلول) و غیره^۴ (صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۷۰).

شیخ مفید، نویسنده کتاب *تصحیح اعتقادات الامامیه* عقیده دارد:

غالیان که از تظاهرکنندگان به اسلام هستند، کسانی‌اند که به امیرمؤمنان (ع) و امامان دیگر از نسل آن حضرت نسبت خدایی دادند و آنان را به چنان فضیلتی در دین و دنیا ستودند که در آن از اندازه بیرون رفتند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۳۱).

از دوره حکومت حضرت علی (ع) در کوفه (۴۰-۳۵ ه.ق) روایت‌ها و گزارش‌هایی در مورد غلو درباره آن حضرت و برخورد قاطع امام علی (ع) با این جریان رسیده است. هرچند که بعضی از پژوهشگران به وجود غالیان تشیع در زمان امام علی (ع) عقیده نداشته و اخبار رسیده را از نظر سند، ضعیف می‌دانند و جریان غلات شیعه را مربوط به بعد از شهادت امام حسین و امامان بعد می‌دانند (جعفریان، ۱۳۹۰). امام رضا (ع) درباره جهل و ناآگاهی عده‌ای از مردم درباره بزرگی و کرامات امام علی (ع) می‌فرماید:

غالیان این نکته را که این کرامات از سوی خداوند به حضرت علی (ع) داده شده

است را دریافتند و با مشاهده کرامات حضرت (ع) او را از حد بشری بالاتر بردند و او را بزرگ‌تر از آن دانستند که خود مربوط (بنده) و مخلوق باشد (مجلسی، ۱۳۶۲: ۲۷۶). در زمان امامت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) هیچ نوع غلوی درباره ائمه (ع) مشاهده نمی‌کنیم که می‌توان علت آن را در شدت اختناق بنی‌امیه دانست. در سال‌های آغازین امامت امام سجاد (ع) شاهد قیام مختار در کوفه با شعار خونخواهی از قاتلان کربلا هستیم. به عقیده برخی می‌توان این قیام را یکی از نقاط شروع غلو شیعی به حساب آورد. از منظر مهدی فرمانیان (۱۳۸۷: ۱۴۹)

در دوره امامت امام باقر (ع) و امام صادق (ع) شاهد دو نقطه عطف مهم در تاریخ غلو هستیم. اول آنکه عقیده الوهیت اشخاص در میان عقاید برخی از غالیان مطرح شد و دیگر آنکه در برخی از جریان‌های غالی، امامان شیعه (امام باقر^(ع) و امام صادق^(ع)) به‌عنوان محور مطرح شدند.

در مورد اول، شخصی به نام حمزه بن عماره بربری، ادعای خدایی محمد حنفیه (پسر امام علی^(ع))، پیامبری ابن کرب (رهبر کربیه) و امامت خود را کرد و گروهی از اهل کوفه و مدینه را با خود همراه ساخت و در مورد دوم، شخصی به نام مغیره بن سعید عجلی خود را نایب امام باقر خواند، سپس امام را به حد خدایی رساند و خود را پیامبر خواند. از مهم‌ترین و خطرناک‌ترین غالیان زمان امام صادق (ع) محمد بن مقلاص اسدی کوفی معروف به ابوالخطاب است که علاوه بر فرقه خطابیه فرقه‌های دیگری را به او منتسب می‌دانند. او از اصحاب امام بود و پس از چندی عقاید غلوآمیز خود را مطرح نمود. از عقاید او می‌توان به خدایی امام صادق (ع) و وصی و جانشینی خودش از طرف امام و عقاید و روایت‌های دروغین بی‌شمار دیگر مطرح نمود (همان: ۱۵۲).

این اشخاص و دیگر غالیان در منابع مختلف و احادیث به‌شدت مورد لعن امام باقر (ع) و امام صادق (ع) قرار گرفته و عقاید این افراد توسط هر دو امام به‌شدت تکذیب می‌شد. بنا به اعتقاد فرمانیان از دوران امام کاظم (ع) تا غیبت صغرا را می‌توان دوران خرده غالیان دانست (همان: ۱۵۳). بعضی از معروف‌ترین غالیان در دوران امامان بعد عبارت‌اند از: محمد بن بشیر اسدی که ابتدا از اصحاب امام کاظم (ع) بود و سپس شروع به دروغ بستن به امام کرد؛ یونس بن ظبیان که به الوهیت امام رضا (ع) اعتقاد داشت؛ ابوالسمه‌ری و ابن ابی الزرقا که خود را از داعیان امام جواد (ع) می‌دانستند و بر آن حضرت (ع) دروغ می‌بستند تا جایی که امام جواد (ع) آنها را لعنت کرد و خونها را حلال دانست؛ فارس بن حاتم قزوینی از غالیان زمان امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) بود و امام حسن عسکری (ع) به علت غلوهای بسیار خونها را هدر اعلام کرد و سرانجام توسط یکی از یاران امام (ع) کشته شد؛ در دوران غیبت صغری نیز این جریان ادامه داشت و شخصی به نام محمد بن نمیر نصیری که امام جواد (ع) او را لعنت کرده بود، در دوران امام هادی (ع) ادعای الوهیت امام و سرانجام در دوران غیبت صغری ادعای نیابت امام زمان (ع) را نمود. از منظر نویسنده کتاب آشنایی با فرق تشیع رفتار مقابله‌گرایانه ائمه (ع) با غالیان را می‌توان

در روش‌های زیر خلاصه نمود: ۱- بیان عقاید صحیح و رد عقاید غالیان ۲- بیان علل غلو و نتایج آن ۳- بیان توطئه‌های غالیان ۴- اظهار تنفر از غالیان ۵- تحریم کلی معاشرت با غالیان و ۶- برخورد فیزیکی با غالیان (فرمانیان، ۱۳۸۷). بنا بر اعتقاد عده‌ای از محققان مذهبی، بعضی از اندیشه‌ها و عقاید غلات شیعه در قرون بعد وارد فرقه‌های تصوف شده و از این طریق در فرهنگ و ادبیات عامیانه و حتی بعضی از مقاتل تأثیری بسزا داشته‌اند؛ به‌طورکلی می‌توان این‌گونه گفت که غلات شیعه افرادی بودند که به امامان شیعه و فرزندان‌شان نسبت خدایی یا نبوت می‌دادند و در توصیف آنها زیاده‌روی می‌نمودند. باور به الوهیت و نبوت امامان شیعه و توصیف غلوآمیز و افراطی آنان و همچنین ساختن داستان‌ها، روایات و معجزات غیرواقعی از اهل بیت پیامبر (ص) را می‌توان از باورهای مشترک این فرقه‌ها دانست. امامان شیعه علاوه بر اظهار تنفر از آنان به رد عقاید این گروه‌ها می‌پرداختند و بارها انحراف آنان را از اسلام گوشزد می‌کردند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. رویدادها و کرامات غیرمستند^۵ و غلو شده در مجلس مولود کعبه

الف- روایت غیرمستند

داستانی که ابوطالب دلش گرفته است و به صحرا می‌رود و در راز و نیاز خود از خداوند می‌خواهد یکی از دوستان پروردگار را ملاقات نماید و با عابد، مرثم بن رغیبا، دیدار می‌کند و اتفاقاتی که در این دیدار می‌افتد، غیرمستند و غیرواقعی است:

ابوطالب: سلام ای عابد با صدق و اخلاص

عابد: علیک ای یار نیک، ای همدم خاص

ابوطالب: در این معبد، ترا چون است احوال؟

عابد: خوشم شب، خوش سحر، خوش ماه، خوش سال (همان: ۴۰)

ب- اتفاقات و معجزات خارق‌العاده

۱- خبر از آینده:

عابد پیش‌گویی می‌نماید و به ابوطالب خبرهایی می‌دهد که از اتفاقات آینده پرده برمی‌دارد.

عابد: بشارت بر تو دارم از خداوند

عطا سازد به تو یک پاک فرزند

که فخر اولین و آخرین است

علی نامش، امیرالمؤمنین است

ز تیغش ملک دین آباد گردد

دیار کفر بی‌بنیاد گردد (همان: ۴۱)

۲- میوه‌های بهشتی:

ابوطالب برای اینکه صدق گفتار عابد را باور کند از او می‌خواهد که دعا نماید تا طعامی از بهشت حاضر شود و عابد خداوند را به حق علی (ع) قسم می‌دهد و میوه‌هایی از بهشت حاضر می‌شود.

ابوطالب: دعا کن گر بحق ای نیک‌نامی

برایت از بهشت آید طعامی

عابد: خداوندا ترا عبد ذلیم

تو دانایی ز برهان و دلیم

حق جان امیرالمؤمنین

علی آن مرشد روح‌الأمین

طعامی از بهشت ای حق قادر

حضور حضرت او ساز حاضر

ابوطالب: زین نعمت بی‌شمار، شکرالله

یکدم دو هزار بار، شکرالله

ابوطالب و میوه‌های اشجار بهشت

بر رحمت کردگار، شکرالله (همان: ۴۲ و ۴۳).

عابد به ابوطالب می‌گوید که هم خودش از میوه‌های بهشتی بخورد و هم به همسرش فاطمه بنت اسد دهد تا حضرت علی (ع) را حامله و بعد از مدتی به دنیا بیاورد.

عابد: بهر موجود وجود انورش

هم بخور، هم میخوران بر مادرش

هاتف: خورد ابوطالب ز جنت نار را

داد نخلش مثل حیدر، بار را (همان: ۴۳ و ۴۴).

۳- کاشت درختان بهشتی:

عابد به ابوطالب می‌گوید که درختان این میوه‌هایی را که از بهشت آمده، حضرت علی (ع) در بهشت کاشته است.

عابد: هر درخت میوه را ای خوش سرشت

دست حق کشته است در باغ بهشت

دست حق فرزند دل‌بندت علی است

کز رخس، نور خدایی منجلی است (همان: ۴۳).

۴- قابله‌هایی از بهشت:

زمانی که اثر زایمان در فاطمه پدیدار می‌شود ابوطالب برای یافتن قابله از خداوند کمک می‌خواهد و هاتف غیبی به ابوطالب ندا می‌دهد که برای یافتن قابله نگران نشود چون خداوند چهار قابله از بهشت برای زایمان همسرش می‌فرستد. درنهایت ابوطالب این خبر را به همسر می‌دهد و قابله‌ها از بهشت حاضر می‌شوند:

هاتف: ایا مادر عالم، زن آدم- حوا

ای مریم و آسیه، بفرمان خدا

با مادر موسی ز پی قابلیت

از خلد به خانه حق آید شما (همان: ۴۶).

۵- گفتگو بعد از تولد با مادر، پدر و پیامبر (ص):

حضرت علی (ع) در این مجلس بعد از تولدش درحالی که نوزادی بیش نیست با مادرش، فاطمه بنت‌اسد، پدرش ابوطالب و پسر عمویش، حضرت محمد (ص) صحبت و گفتگو می‌نماید؛ به‌عنوان نمونه:

حضرت علی (ع): سلام ای باب من، ای سرور من

سلام ای باب نیکو اختر من

ابوطالب: علیک ای دست حق، ای نور دیده

سلامت می‌کنم، ای نو رسیده (همان: ۴۸).

و یا:

حضرت علی (ع): خوش آمدی به دیدن من، ای حبیب حق

خوش آمدی به دیدن من، ای رسول حق

حضرت پیغمبر (ص): ای آفتاب و ماه، ز روی تو در حجاب

هم ماه منفعل ز جمالت، هم آفتاب (همان: ۵۱).

۶- زنده نمودن مردگان:

حضرت علی (ع) بعد از تولد با پدر خود صحبت می‌کند به او می‌گوید که به پیش عابد، که مرده است، برود و بر او سلام نماید و خبر ولادتش را به عابد بدهد. عابد پس از سلام ابوطالب زنده می‌شود.

حضرت علی (ع): قدم گذار کنون ای جناب باب کبار

به سوی معبد آن عابد سپهر وقار

به پیش او چو رسی، مرده باشد آن عابد

سلام کن که شود زنده، مثرم زاهد

بده به حضرت او مژده ولادت من

که اخترش شده مسعود، از سعادت من (همان: ۴۸).

پ- الوهیت

عابد در ادامه گفتگو با ابوطالب، علی (ع) را چنان ستایش می‌کند که به الوهیت و خداوندی حضرت نزدیک می‌شود.

عابد: بر قصور عقل اهل روزگار

باید از صلب تو گردد آشکار

گر نژاد مادر، او را برملا

سر به سر گویند علی باشد خدا (همان: ۴۳).

نسخه‌نویس عشق و علاقه افراطی خود را به حضرت علی (ع) در آخر مجلس شبیه‌خوانی این‌گونه بیان می‌دارد و بیتی می‌گوید که به‌نوعی نشان از الوهیت دارد (به عقیده بعضی از محققان بنده می‌تواند به معنای غلام نیز باشد).

هر که باشد بنده خاص علی

کشد از جگر نعره یا علی (همان: ۵۴).

ث - حضور فرشتگان آسمانی

در بعضی از صحنه‌های مجلس مولود کعبه، حضور هاتف غیبی و فرشته مقرب الهی (جبرئیل) به چشم می‌خورد که از غیب و عالم بالا خبرهایی را به اطلاع شبیه‌های مجلس می‌رسانند؛ به‌عنوان مثال در زمان تولد حضرت علی (ع)، هاتف غیبی حضور حضرت مریم، آسیه، حوا و مادر حضرت موسی را اعلام می‌نماید که از بهشت برای کمک به تولد حضرت علی (ع) به زمین آمده‌اند:

هاتف: الا ای زمره حوران جنت

فرود آیید از ایوان جنت

چو جنت روی خود، زینت نمایید

زمین مکه را جنت نمایید (همان: ۴۷).

و یا وقتی که حضرت علی (ع) به دنیا می‌آید و به یگانگی خداوند و پیامبری حضرت محمد (ص) و امامت خودش شهادت می‌دهد جبرئیل این‌گونه علی (ع) را مدح می‌نماید:

جبرئیل: فدای مرتبه‌ات یا علی، همه ایجاد

تولدت به زمین، این زمان مبارک باد

خبر شوید ایا زمره ملایک و حور

که مظهر احد آید در این زمان به ظهور (همان).

ث - حضور موجودات افسانه‌ای

وقتی حضرت علی (ع) در گهواره است، نمی‌گذارد مادرش دست‌هایش را ببندد و می‌گوید اگر دست‌های من را ببندی من کی می‌توانم ازدها را از هم پاره نمایم.

حضرت علی (ع): جان مادر، دست دست حق مبند

نیست بهر بستن این دست بند

گر ببندی دستم ای دلسوز، ام

که؟ به درد ازدها از سر تا به دم (همان: ۵۳).

جدول ۱: رویدادها و کرامات غیرمستند و غلوشده در مجلس مولود کعبه

شماره	رویدادها	نمونه‌ها
۱	روایت غیرمستند	داستان بیرون رفتن ابوطالب و دیدار او با عابد (مرثم بن رغیبا)
۲	اتفاقات و معجزات خارق‌العاده	خبر از آینده، میوه‌های بهشتی، کاشت درختان بهشتی، قابله‌هایی از بهشت، گفتگو با والدین و پیامبر (ص) بعد از تولد، زنده نمودن مردگان
۳	الوهیت	گفتگوی عابد با ابوطالب و ستایش اغراق‌آمیز نسخه‌نویس از حضرت علی (ع) در پایان مجلس
۴	حضور فرشتگان آسمانی	حضور هاتف غیبی و فرشته مقرب الهی جبرئیل در بعضی از صحنه‌های مجلس
۵	حضور موجودات افسانه‌ای	حضور اژدها در آخر مجلس شبیه‌خوانی

۲-۲. رویدادها و کرامات غیرمستند و غلوشده در گوشه جوانمرد قصاب

الف- روایت غیرمستند

اینکه مرد جوانمردی در شهر کوفه مغازه قصابی دارد و نام و آوازه حضرت علی (ع) را شنیده و علاقه شدید به او پیدا کرده است و دوست دارد حضرت را از نزدیک ببیند و در ادامه اتفاقاتی روی می‌دهد که به دیدار او با حضرت منتهی می‌شود و غیرمستند است.

قصاب: ای خدا حیدر نیامد از سفر

چشم امیدم شده از اشک، تر

آرزو دارم علی (ع) را بنگرم

جان شیرین را بپایش، بسپر

می‌کنم در کوفه قصابی، همین

تا ببینم من امیرالمؤمنین (همان: ۵۸).

ب- اتفاقات و معجزات خارق‌العاده

۱- خبر از عالم غیب:

زمانی که قصاب دست خود را قطع می‌کند، حضرت علی (ع) از عالم غیب متوجه این کار قصاب می‌شود و امام حسن (ع) را به یاری او می‌فرستد.

حضرت امیر (ع): ای حسن زود برو سر بازار

سر آن مهربان را بگیر کنار

امام حسن (ع): آمدم؛ آمدم برت بشتاب

ای رفیق شفیقم، ای قصاب

سر به دامان من ز مهر گذار

ای رفیق شفیق نیکوکار (همان: ۶۶ و ۶۷).

۲- روی دادن معجزه:

مرد قصاب بعد از اینکه می‌فهمد حضرت علی (ع) به مغازه او آمده و حضرت را نشناخته و دست رد بر سینه او زده است از کار خود پشیمان شده و در لحظه‌ای که بسیار ناراحت است، دست خود را قطع می‌نماید و بعد از اینکه حضرت علی (ع) از غیب متوجه این کار مرد قصاب شد به نزدیک مرد قصاب می‌رود و با معجزه‌ای دست او را به حالت اول برمی‌گرداند.^۶

قصاب: ای دست ز دست تو چه سازم؟

وقت است تو را که قطع سازم

ای دست زدی به سینه حق

قطعت بنمایم ای ستمگر

دستی که به سینه علی (ع) خورد

باید که جدا شود ز پیکر (همان: ۶۶)

در ادامه امام علی (ع) بر بالین مرد قصاب حاضر می‌شود.

قصاب: یا علی (ع) گفتی که درمانی بفریادت رسم

یا علی (ع)، درمانده‌ام آقا به فریادم برس

حضرت امیر (ع): آمدم ای یار مسکین آمدم

آمدم با حال غمگین آمدم (همان: ۶۷)

در ادامه حضرت از مرد قصاب می‌خواهد که دست خود را زیر قبای امام نماید تا معجزه روی دهد.

حضرت امیر (ع): کن نظر بر دست خود ای مو پریش

بین به از روز ازل این دست خویش (همان: ۶۸)

پ- الوهیت

حضرت علی (ع) به بالین مرد قصاب حاضر می‌شود و ابیاتی را بیان می‌نماید که ویژگی‌های الوهیتی شبیه امام در آن تقویت می‌شود.

حضرت امیر (ع): چون تو دادی دست اندر راه ما

ما ز نو دستی نمایمت عطا

دست خود آور تو در زیر عبا

تا ببینی معجزات مرتضی (همان: ۶۷ و ۶۸)

جدول ۲: رویدادها و کرامات غیرمستند و غلوشده در گوشه جوانمرد قصاب

شماره	رویدادها	نمونه‌ها
۱	روایت غیر مستند	داستان جوانمرد قصاب
۲	اتفاقات و معجزات خارق‌العاده	خبر از عالم غیب و روی دادن معجزه دست قصاب
۳	الوهیت	ابیات شبیه حضرت علی (ع) بر بالین مرد قصاب در آخر گوشه

۲-۳. رویدادها و کرامات غیرمستند و غلوشده در مجلس شست بستن دیو

الف- روایت غیرمستند

این داستان که حضرت علی (ع) دست دیوی را که شرارت بسیار دارد می‌بندد و هیچ‌کس حتی پیامبران الهی قادر به باز کردن دست او نیستند و درنهایت خود حضرت دست او را بازمی‌نماید، غیرواقعی و غیرمستند است.

امیر: دهم من همین لحظه بی‌قیل و قال

به یک سیلی‌ات این زمان گوشتمال

ببندم دو دست تو ای بی‌حیا

به این لیف خرما به امر خدا

نباشد کسی چاره بنمایدت

کس از دست این لیف بگشایدت (همان: ۳۴)

ب- اتفاقات و معجزات خارق‌العاده

سی هزار سال قبل از اینکه حتی حضرت آدم (ع) به‌وجود بیاید حضرت علی (ع) بوده و علاوه بر سیلی زدن بر دیو دست او را بسته است ازجمله کارهای غلوشده شبیه حضرت علی (ع) است؛ به‌عنوان‌مثال دیو گفتگوی خود را با حضرت آدم این‌گونه شروع می‌کند:

دیو: السلام ای پدر به عالمیان

جان فدای تو ای رسول جهان

مدت سی هزار سال است این

که مرا دست بسته است چنین

چون تو پیغمبری به نزد خدا

بند دست مرا بیا بگشا (همان: ۳۵)

و اینکه بیشتر پیامبران الهی از باز کردن دست دیو درمانده‌اند و این کار فقط از دست حضرت علی (ع) برمی‌آید نشان از شخصیت غلوشده شبیه حضرت دارد. در این ابیات، پیامبر از دیو می‌خواهد که حکایت زندگی خود را تعریف نماید و دیو این‌گونه می‌گوید:

دیو: شیت و نوح و خلیل با داوود

سعی کردند هیچ یک نگشود

هر پیمبر که در جهان آمد
چاره بردم ز من امان آمد
گر چه در عمر خود جفا دیدم
شکر آخر رخ شما دیدم (همان: ۴۲)

پ- الوهیت

دیو در پایان مجلس چون بسیار تحت تأثیر عظمت و بزرگی حضرت علی (ع) قرار گرفته سخنانی بر زبان می‌آورد که شبیه حضرت علی (ع) را به الوهیت نزدیک می‌نماید. شبیه حضرت در این مجلس صاحب قدرتی ماورایی و حتی در مواردی برتر از پیامبران الهی است؛ چون علی (ع) تنها کسی در عالم است که می‌تواند دست دیو را باز نماید. دیو چون علی (ع) را می‌بیند به زیر منبر پنهان می‌شود و زمانی که پیامبر علت ترس او را سؤال می‌نماید اینگونه جواب می‌دهد:

دیو: به فدای تو ای شه دو سرا
این جوان بسته است دست مرا

بر بناگوش من زده سیلی
رویم از سیلی‌اش شده نیلی
گرچه خواهانش از دل و جانم
لیک از ترس او هراسانم
بنده او شوم ز جان اکنون

که از این بندم آورد بیرون (همان: ۴۳)

و یا زمانی که علی (ع) دست دیو را می‌گشاید دیو می‌گوید:

دیو: چون گشادی تو یا علی دستم
از غلامان درگهت هستم (همان: ۴۴).

شبیه پیغمبر (ص) نیز در انتهای مجلس سخنانی غلوآمیز در بزرگی علی (ع) بر زبان می‌آورد و او را بعد از خداوند برترین موجود می‌داند:

پیغمبر: که علی بود سابق از دو جهان
بعد ذات خدای عالمیان

جز علی نیست سر رب جلیل

جز علی نیست مرشد جبرئیل (همان: ۴۳)

ت- حضور فرشتگان آسمانی

در بعضی از صحنه‌های مجلس شست بستن دیو، حضور فرشته الهی جبرئیل به چشم می‌خورد؛ به‌عنوان مثال از زمانی که دیو از حضرت علی (ع) سیلی می‌خورد و حضرت دست او را می‌بندد، مدت سی هزار سال گذشته و دیو که بسیار درمانده شده است از خداوند جهان چاره کار را می‌خواهد که در این لحظه جبرئیل بر او ظاهر می‌شود.

جبرئیل: مژده دیو تازه عالم شد
در جهان آشکار آدم شد
نام او آدم ابوالبشر است
بر همه بندگان حق پدر است
خدمت او برس مگر شاید
بلکه شست ز مهر بگشاید (همان: ۳۵)

ث- حضور موجودات افسانه‌ای

یکی از نقش‌های اصلی مجلس شست بستن دیو، شبیه دیو است و نقش او در این مجلس اصلی، پررنگ و کلیدی است. به‌طوری‌که مجلس با سخنان او آغاز می‌شود:

دیو: کنم حمد خلاق جهان‌آفرین
که بر من عطا کرده قدرت چنین
که ماهی ز دریا درآرم ز آب
نمایم ز خورشید او را کباب
کسی طعمه خود کنم بی درنگ
ز جن ز انس ز شیر و پلنگ (همان: ۳۳)

جدول ۳: رویدادها و کرامات غیرمستند و غلو شده در مجلس شست بستن دیو

شماره	رویدادها	نمونه‌ها
۱	روایت غیرمستند	داستان حضرت علی (ع) و بستن دست دیوی که بسیار شرور است.
۲	اتفاقات و معجزات خارق‌العاده	سی هزار سال قبل از حضرت آدم (ع)، حضرت علی (ع) بوده و علاوه بر سیلی زدن بر دیو دست او را بسته است، تمام پیامبران الهی از باز کردن دست دیو مستأصل هستند و این کار فقط از حضرت علی (ع) برمی‌آید.
۳	الوهیت	شبیه دیو و شبیه پیغمبر در پایان مجلس سخنانی غلوآمیز در بزرگی علی (ع) بر زبان می‌آورند که حضرت را به الوهیت نزدیک می‌نمایند.
۴	حضور فرشتگان آسمانی	حضور فرشته الهی، جبرئیل در بعضی از صحنه‌ها.
۵	حضور موجودات افسانه‌ای	حضور دیو در بیشتر صحنه‌های این مجلس.

۳. نتیجه‌گیری

پس از بررسی سه نسخه از متون شبیه‌خوانی (مجلس مولود کعبه، گوشه جوانمرد قصاب، مجلس شست بستن دیو) با عقاید و اندیشه‌های غلات شیعه یافته‌های زیر به‌دست آمد: به‌طورکلی می‌توان گفت در هر سه نسخه، موارد زیر مشترک بود: ۱- روایات غیرمستند

(در مجلس مولود کعبه داستان بیرون رفتن ابوطالب و دیدار او با عابد (مرثم بن رغبیا)، در گوشه جوانمرد قصاب، داستان جوانمرد قصاب و در مجلس شست بستن دیو، داستان حضرت علی (ع) و بستن دست دیوی که بسیار شرور است). ۲- اتفاقات و معجزات خارق‌العاده (در مجلس مولود کعبه خبر از آینده، میوه‌های بهشتی، کاشت درختان بهشتی، قابله‌هایی از بهشت، گفتگو با والدین و پیامبر (ص) بعد از تولد، زنده نمودن مردگان؛ در گوشه جوانمرد قصاب خبر از عالم غیب و روی دادن معجزه شفای دست قصاب به‌وسیله حضرت علی (ع) و در مجلس شست بستن دیو که حدود سی هزار سال قبل از حضرت آدم (ع) حضرت علی (ع) بوده و علاوه بر سیلی زدن بر دیو، دست او را بسته است و تمام پیامبران الهی از باز کردن دست دیو مستأصل هستند و این کار فقط از حضرت علی (ع) برمی‌آید). ۳- الوهیت (در مجلس مولود کعبه، گفتگوی عابد با ابوطالب و ستایش اغراق‌آمیز نسخه‌نویس از حضرت علی در پایان مجلس و در گوشه جوانمرد قصاب، ابیات شبیه حضرت علی (ع) بر بالین مرد قصاب در آخر گوشه و در مجلس شست بستن دیو سخنان غلوآمیز و نزدیک به الوهیت شبیه دیو و شبیه پیغمبر (ص) از شبیه علی (ع) در آخر مجلس).

دو مورد زیر نیز در دو نسخه مشترک بود: ۱- فرشتگان آسمانی (در مجلس مولود کعبه حضور هاتف غیبی و فرشته مقرب الهی جبرئیل در بعضی از صحنه‌ها و در مجلس شست بستن دیو حضور فرشته الهی جبرئیل در بعضی از بخش‌ها). ۲- موجودات افسانه‌ای (حضور اژدها در آخر مجلس مولود کعبه و حضور دیو در مجلس شست بستن دیو).

به‌طورکلی می‌توان گفت که در بیشتر مجالس شبیه‌خوانی و به‌خصوص نسخه‌های مورد پژوهش این مقاله، روایاتی وجود دارد و داستان‌هایی بازگو می‌شود که بنا بر تاریخ معتبر تشیع مانند /ارشاد شیخ مفید و دیگر منابع مورد تأیید علما و پژوهشگران مذهبی، واقعیت تاریخی ندارند و بعضی از دلایل مخالفت روحانیت با تعزیه نیز وجود همین مستندگیزی‌های نسخ شبیه‌خوانی بود. البته علاقه بیش از اندازه مردم به تعزیه و شاید ترس از توجه کمتر به مجالس روضه‌خوانی نیز می‌توانست از جانب روحانیون محل اشکال باشد. تعزیه‌پژوهان با آگاهی از تفاوت نمایش تعزیه با تاریخ مستند، منبع این‌گونه روایات را ادبیات، فرهنگ عامه و دیگر مقاتل مانند روضه‌الشهدا و... می‌دانند. طبق بررسی‌های انجام‌شده با توجه به نظریات پژوهشگران، منشأ بعضی از این‌گونه روایات در قرون نخستین اسلامی و برخی از عقاید غلات شیعه است. با بررسی سه نسخه مورد مطالعه، یافته‌های به‌دست‌آمده در قالب پنج شاخصه اصلی روایت‌های غیرمستند، اتفاقات و معجزات خارق‌العاده، الوهیت، فرشتگان آسمانی و موجودات افسانه‌ای تقسیم‌بندی شد و ذکر نمونه‌هایی از رویدادها و معجزات غیرمستند و غلو شده، تأثیر اندیشه‌ها و تفکرات غالیان تشیع را در این نسخه‌ها نمایان کرد. یافته‌های پژوهش نشان داد غلو و زیاده‌روی در شبیه حضرت علی (ع) در تمام نسخه‌ها وجودی پررنگ دارد، در مجالس مولود

کعبه و به‌خصوص شست بستن دیو، مقام و رتبه شبیه امام علی (ع) از بیشتر فرشتگان، پیامبران الهی و حتی حضرت محمد (ص) بالاتر می‌رود. روایت‌های غیرواقعی و معجزات شگفت‌انگیز در تمام مجالس وجود دارد و حضور فرشتگان الهی، هاتف غیبی، ازدها و دیو در نسخه‌های مولود کعبه و شست بستن دیو دیده شده و در انتها مقام الوهیت و مرتبه خدایی در هر سه مجلس دیده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱- الوهیت به معنای خدایی و خداوندی است؛ مثلاً بعضی از مسیحیان قائل به الوهیت حضرت عیسی (ع) شدند یا علی‌اللهی‌ها برای علی (ع) مرتبه خدایی قائل شده و معتقد به الوهیت امام علی (ع) شدند.

۲- تناسخ یا باز پیدایی به معنای انتقال روح انسان از جسمی به جسم دیگر است. در میان مسلمانان و مذهب تشیع باور به تناسخ باطل و اعتقاد به آن به دلیل انکار معاد کفر محسوب می‌شود.

۳- حلولیه عنوانی عام برای فرقه‌های معتقد به حلول خدا در انسان‌ها است و در معنایی عام‌تر حلولیه بر انتقال یا حلول روح از جسمی به جسم دیگر نیز دلالت دارد.

۴- دسته نخست فرقه‌های غلات از منظر صفری فروشانی فرقه‌هایی که به نام مؤسس و رئیس خود معروف شده‌اند عبارت‌اند از: فرقه‌های مغیریه منسوب به مغیره بن سعید، بیانیه منسوب به بیان تبان و... دسته دوم فرقه‌هایی هستند که با عنوان‌های خود مطرح شده‌اند و این عنوان‌ها اشاره به بعضی از عقاید آنها دارد؛ مانند غرابیه (قائلان به این‌که پیامبر (ص) و علی (ع) مانند دو کلاغ شبیه به هم بودند و جبرئیل (ع) به‌اشتباه وحی را بر پیامبر (ص) فرود آورد، درحالی‌که مأمور بود بر حضرت علی (ع) فرود آورد)، سحابیه (قائلان به این‌که حضرت علی (ع) در ابرهاست)، مخمسه (قائلان به الوهیت پنج‌تن آل کساء، یعنی حضرت محمد (ص)، علی (ع)، فاطمه (س)، حسن (ع) و حسین (ع)) و... .

۵- غیرمستند به معنای این است که صحت این روایت در منابع معتبری که مورد تأیید بیشتر علما و پژوهشگران شیعه مانند/ارشاد شیخ مفید و... است، نیامده است و گاه در منابعی به آن اشاره رفته که درستی آن واقعه مورد تردید است. کتاب‌هایی مانند روضه‌الشهدا/حسین واعظ کاشفی و... از این دسته‌اند.

۶- روایاتی وجود دارد که امام علی دست غلامی را به جرم دزدی قطع می‌نماید و غلام با دست قطع‌شده می‌رود. در راه یکی از یاران امام علی، به نام ابن الکواء را می‌بیند و او جریان دست قطع‌شده را می‌پرسد. غلام داستان خود را برای ابن الکواء تعریف می‌کند و به او می‌گوید که نسبت به امام علی ارادت بسیار دارد. ابن الکواء این موضوع را به اطلاع امام علی می‌رساند و امام دوباره غلام را فرامی‌خواند و دست او را شفا می‌دهد و دست مثل روز اول می‌شود (فضائل ابن شاذان، ۱۳۹۴: ۳۷۰ و خرائج راوندی، ۱۳۸۸: ۵۶۱ و بحار، ج ۴۰، ۱۳۶۲: ۲۸۱).

کتابنامه

قرآن کریم

- نهج البلاغه. (۱۳۷۸). ترجمه سید جعفر شهیدی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۰ق). لسان العرب. ج ۹. بیروت: دار صادر.
- اسفندیاری، اسکندر. (۱۳۷۴). پژوهشی درباره طوایف غلات تهران. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- اسماعیلی، حسین. (۱۳۸۹). تشنه در میقاتگه (متن و متن شناسی تعزیه، مجموعه لیتن). تهران: معین.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۹۰). تعزیه خوانی (حدیث قدسی مصایب در نمایش آیینی). تهران: امیرکبیر.
- بیضایی، بهرام. (۱۳۹۰). نمایش در ایران. تهران: روشنفکران و مطالعات زنان.
- پرویزی، فرحناز و همکاران. (۱۳۹۸). «واکاوی و نقد غلوآمیز درباره امامان (ع) در دو تفسیر عیاشی و قمی». دو فصلنامه علمی حدیث پژوهی. س ۱۱. ش ۲۲. صص ۳۶۰-۳۳۹.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۸۳). غرر الحکم و درر الکلم. تهران: دانشگاه تهران.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۰). «بررسی چند روایت تاریخی در باب غالیان عصر خلافت امام علی (ع)». پژوهش های تاریخی. س ۳. ش ۴. صص ۲۳۳۰.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حنبل، احمد. (۱۴۱۱ق). مسند احمد. ج ۱، بیروت: دارالفکر.
- حیدری، سید کمال. (۱۳۹۱). غلو: حقیقت و اقسام آن. تهران: مشعر.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. (۱۴۰۴ق). المفردات فی غرایب القرآن. تهران: المکتبه المرتضویه.
- راوندی، قطب الدین. (۱۳۸۸). خرایج و جرایح (جلوه های اعجاز معصومین). ترجمه غلامحسین محرمی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شاذان، ابی الفضل. (۱۳۹۴). الفضائل ابن شاذان. ترجمه سید محمدحسین حسینی. تهران: آریان.
- شهیدی، عنایت الله. (۱۳۸۰). پژوهشی در تعزیه و تعزیه خوانی از آغاز تا پایان دوره قاجار در تهران. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی با همکاری کمیسیون ملی یونسکو در ایران.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری. (۱۴۱۳ق). تصحیح اعتقادات الامامیه. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- صالح پور، اردشیر. (۱۳۸۶). ساخت مایه ها و جان مایه های ادبی تعزیه. مجموعه مقالات نمایش گردهمایی مکتب اصفهان. تهران: فرهنگستان هنر.
- صفری فروشانی، نعمت الله. (۱۳۷۸). غالیان کاوشی در جریان ها و برآیندها. مشهد: آستان

- قدس رضوی.
- عمید، حسن. (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
- عنصری، جابر. (۱۳۷۹). گلوایه‌های عزا بر گلبرگ‌های رثا (گلدسته‌ای از مجالس طرفه و غریبه شبیه‌خوانی). تهران: کیومرث.
- فتحعلی بیگی، داوود. (۱۳۸۶). «بررسی تطبیقی موضوعی روضه‌الشهدا و برخی از نسخ تعزیه» در مجموعه مقالات نمایشی گردهمایی مکتب اصفهان. تهران: فرهنگستان هنر. صص ۱۵۴-۱۳۳.
- فرانکلین، ویلیام. (۱۳۵۸). مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان. تهران: مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۷). آشنایی با فرق تشیع. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۳۶۵). الاصول من الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۳۶۲). بحار الانوار. ج ۲۵ و ۴۰. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محبوب، محمدجعفر. (۱۳۴۶). «نمایش کهن ایرانی و نقالی». نشریه ش ۳. شیراز: جشن هنر.
- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۵۴). سوگ سیاوش (مرگ و رستاخیز). تهران: خوارزمی.
- ناصریخت، محمدحسین. (۱۳۹۶). ادبیات ایران و آیین شبیه‌خوانی. تهران: سوره مهر.
- ناصریخت، محمدحسین. (۱۳۸۲). «مجلس شست بستن دیو». فصلنامه تئاتر. ش ۱۸ و ۱۹. تهران.
- ناصریخت، محمدحسین. (۱۳۸۶). نقش‌پوشی در شبیه‌خوانی. تهران: نمایش.
- نیبور، کارستن. (۱۳۵۴). سفرنامه. ترجمه پرویز رجبی. تهران: توکا.
- یارشاطر، احسان. (۱۳۸۹). «تعزیه آیین سوگواری در ایران قبل از اسلام» در تعزیه: هنر بومی پیشرو ایران. گردآورنده: پیتیر جی چلکووسکی. ترجمه داود حاتمی. تهران: سمت.

